

УДК 930.271:94(5)

**ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ**
THE INSCRIPTION KAGANATS THE EPOCH TURK ON FACTS
STUDY

У. А. АЛМЕНБЕТОВА*

Түйіндеме

Мақалада тарих ғылымындағы көне әдебиет, көне мұралар, ежелгі деректердің жинақталу үрдісі, ұзаққа созылған кезеңдердегі зерттелуі жайына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Вербалды тарих, этногенез, көне түркі ескерткіштері, тастағы жазулар, көне деректер, ауызша шежіре.

Summary

In this article considered process collection springs on ancient to literature, on the antique to legacy, and so and the history of investigation on chosen shall to periods.

Keywords: bervalisin history, atnogenesis, ancient of turkic monuments, notes stone, ancient facts, orally annal.

Тарихтың қай кезеңін алсақ та, бәрі көне әдебиетке, көне мұраларға, ежелгі деректерге барып тірелетіні анық. Қазіргі кезде қазақ әдебиетінің Қазақстан тарихымен біте қайнасқан, бір-бірімен үндес, жалғас, байланыста келе жатқаны белгілі. Тарих сахнасында екі сала қалыптаса бастады, олар: кәсіби тарихшылар, екіншісі кәсіпқой тарихшылар. Алдыңғысы тарих саласымен нақты айналысып келе жатса, кейінгісі соған жалғасып, ол өз жағынан дәстүрлі үрдіске айналуға.

«Тарих біздің меншікті болмыс-тұрмысымыздың аумағын кеңейтеді: оның шығармашылық күшімен барлық заманның адамдарымен өмір сүреміз, оларды көреміз және естиміз, сүйеміз және де жек көреміз» - деп орыстың үздік классигі Н.М. Карамзин жазған.

Осы уақытқа дейін тарих ғылымының жинақталу үрдісі қиынға әрі ұзаққа созылған кезеңдері жүрді, жазбаша және оқиғаның тіркелімге

---

* тарих магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Еуразия» ғылыми зерттеу орталығы, Астана/Қазақстан
the history magister, The L.N. Gumilyov Eurasian National University, Start Research Center Eurasia. Astana- Kazakhstan, E-mail: urzhamal61@mail.ru

алыну мүмкіндігі арқылы шежірелік дәстүрдің шегіне әкелді (оқиғаның қарапайым түрде өңделуі). «Тарих толқынында» (1999) кітабында Н.Ә.Назарбаев тарихшылдық қазақтың барлық уақытта сана-сезімінің ең маңызды бөлігі болғандығы туралы: «... қазақ болмысының ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды...» [1, 31], – деп жазды.

Қазақ, кеңес тарихшысы В.П.Юдин ғылыми айналымға «тарихтану» терминін көшпелі этнос жайлы арнаулы деректік базасын белгілеу үшін енгізді. Басқа интерпретация – «ауызша тарихты» этнограф, өнертанушы, тарихшы, антрополог Ақселеу Сейдімбек ұсынды. Өзге де халықтың өкілдері ғылыми айналысқа далалық балладаларды «Ер Едіге», «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Батыр Баян», «Қозы-Көрпеш және Баян сұлу» және т.б. енгізді. Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Мағжан Жұмабаев, Евгений Брусиловский, Александр Затаевич, Григорий Потанин, Әлкей Марғұлан, Сәбит Мұқанов халықтың тарихи өткенін, құқығын қорғап қалды.

Қазақ әдебиетшілерінің көмегімен дүниежүзілік әдебиет антологиясы қырғыздың эпосы «Манас», қалмақтың «Гэсэрі», скандинавиялық сагалар орыстың аңыздарымен қатар өмір сүріп келеді. Тура осылай қазақтың ауызекі дастандары және әндері, ертегілері, поэмалары және айтыстары көшпелі мәдениет пен менталитеттің бір бөлігінің вербалды құралдары болып табылады. Олар көтерген тақырыптар халықты толғандырды, нақты іс-әрекеттер жасауға ұмтылдырды. Соларға қарап өткен кезеңдерді, есімдерді және әміршілердің іс-әрекетін, жорықтарының бағытын және көршілермен байланысын қайта өңдеп жасауға болады.

«Вербалды тарих» таңбалық жылнаманы (түркі рунасы, латыншаны, кириллицаны) толықтырады. Бар қазынаны сақтау маңызды және лайықты деңгейдегі қалыпқа жеткізу қажет. Қазақтың рухани әлемі көбінесе дәстүрлі ауызша поэтикалық әрекеттермен қабатталып қалыптасады.

Біздің талдайтынымыз – Түрік қағанаты дәуірінің әдебиеті, ол тарихтың ерте қойнауынан басталатыны мәлім. Бумын қаған түркілердің басын қосып, Түрк қағанатын құрғаннан кейін түркілер бір ту астына топтала бастады, «Азияда қайтадан этногенез басталды. Тап

осы кезде Алтай тауларында түрк халқы, Бракмантура алқабында – тибеттер құралып, ал, Қытайда Сүй мен Таң әулеттерінің орта ғасырлық ғажайып мәдениетінің жаңғыру дәуірі басталды. Шығыс Азия тарихының ежелгі дәуірі аяқталуға жақындап, оның кеспірсіз сарқыншағы жужандар құрып кетуге тиіс болатын» - дейді Л.Н. Гумилев «Көне түріктер» атты еңбегінде [2, 98]. Ал, ғұндар мен үйсіндердің күйреуіне байланысты, түркілердің ежелгі дәуірі аяқталып та кеткен. Оларды енді орта ғасырлық күрделі күрес жолы күтіп тұрған. М. Мырзахметұлының «Түркістанда туған ойлар» кітабында жазылған «Қазақ халқының орта ғасыр тарихы V ғасырдан, дәлірек айтқанда, ертедегі түрк қағанатының құрылу қарсаңынан басталады» [3, 288] деген пікірінің мәні зор. Түрк қағанаты дәуірінен түрк халықтарының орта ғасырлық әдебиеті басталады.

Түрк қағанаты дәуірі бізге түрк тілінде, көне түркі алфавитімен жазылған, орасан мол мұра қалдырған дәуір болды. Ол дәуірден қалған ескерткіштер біздің азаматтық тарихымыз, тіл тарихымыз, әдебиет тарихымыз үшін сарқылмас байлық қайнары, «көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өресінің ауыз толтырып айтарлықтай көрсеткіші» [4, 70] болды.

Көне түркі ескерткішінен «екі жүзге жуығы тасқа қашалған, ондаған нұсқасы металл, күйдірілген саз балшықтан жасалған бұйымдарға ойылса, ағаш, сүйек сияқты заттарға» [4, 4] жазылғандары да бар. Осылардың ішінде барша түрк халықтарына ортақ әдебиеттің басы делініп жүргендері Орхон-Енисей жазбалары: «Күлтегін ескерткіші», «Білге қаған ескерткіші», «Тоныкөк ескерткіштері». Бұлар көлемі жағынан басқалардан үлкен болып қана қалмай, мазмұн жағынан да, бір дәуірдің тарихын жүйелі түрде бейнелеп бере алған кемелді шығармалар. Сондықтан, М. Мырзахметұлы көне түркі ескерткіштерін XV-XVII ғасырлардағы жыраулар поэзиясымен салыстыра келіп, жыраулық поэзия: «Біріншіден, кезінде ауызша туған, екіншіден, көлемі жағынан VIII ғасырдың мұраларын маңайлай да алмайды, үшіншіден, жанры, түрі жағынан мейлінше шектеулі, төртіншіден, тақырып мазмұн жағынан өте тар. Олардың бәрін жинағанда бір ғана «Күлтегінде» көрініс берген дүниелердің ширегіне де жетпейді» [3, 294], - деп көне түркі ескерткіштерін аса жоғары бағалайды.

Ә. Дербісәлин: «Түрк қағанаттары (VI–VII ғ.ғ) мен оған жалғас дәуірден жеткен VI–VIII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің ең маңыздылары – Орхон-Енисей жазбалары. «Күлтегін», «Тоныкөк»

ескерткіштері құлыптасқа жазылған. Бұларды белгілі бір дәуірдің әдебиеті деуден гөрі әдеби немесе әдеби-жазба дәстүрдің өмір сүргендігінің белгісі, куәсі ретінде таныған орынды. Өйткені ешбір дәуірде, ешбір халық әдебиетін бір ғана зират тасына жазып шығармаған да, сақтамаған. Орхон-Енисей жазбаларымен тұстас (одан бұрын не сәл кейін) біздің дәуірімізге ешбір жазба өзге дерек жеткен жоқ» [5, 56], - деп түсіндіреді. Алайда, «мұндай көркем тәжірибе дәстүрі бірден туа салмаса керек», - дейтіні тағы бар. Автор сонымен бірге көне түркі ескерткіштерінің өзінен кейінгі әдебиеттермен де дәстүрлік байланыста болғанын теріске шығармайды.

Көне түркі ескерткіштерін оқудың кілтін ашқан В. Томсен мен В. В. Радлов та, кейін ескерткішті зерттеген А. Н. Кононов, А. Н. Самойлович, А. Габэн, С. Е. Малов т.б. – бәрі де бұл ескерткіштердің тілдік ерекшелігіне баса мән берген. И. В. Стеблеваның «Поэзия тюрков VI–VIII веков» атты еңбегінде «Орхон ескерткіштерінің» жанрлық ерекшелігіне поэзия ретінде талдау жасайды. Қазақ ғалымдары арасында Қ. Өмірәлиев, Ғ. Айдаров, А. Аманжоловтар тілдік тұрғыдан зерттесе, Б. Кенжебаев жазба әдебиеттің басы ретінде қарауды ұсынды. М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева т.б. ғалымдар ілгерілі-кейінді бұл ескерткіштердің әдебиет тарихының басы ретіндегі мән-мағынасын түсіндіруге бағытталған еңбектер жазды. Әрине, аталмыш ескерткіштердің әдебиетіміздің тарихи қайнар көзінің бірі әрі бірегейі екені талассыз шындық. Ал ескерткіштердің жанры туралы поэзия деп қарайтын тенденцияның орын алуына қарамай, түркологияда бірлікке келген ортақ пікір жоқ.

Орхон ескерткіштерінің әдеби, тарихи мұра ретіндегі құндылығы (жанрлық ерекшелігі де соның ішінде), өзін тудырған тарихи дәстүрмен сабақтастыра қарастырғанда ғана толық анықталады. Алайда, ескерткіштердің қандай дәстүрдің жемісі екені, өзінен кейінгі дәуірлердің әдебиетіне қандай өнеге қалдырғаны туралы Қ. Өмірәлиевтің пікірлерінен басқа арнаулы сөз қозғалған жоқ.

Түрк қағанаты дәуірі әдебиетін ұлыстық ояну дәуірінің әдебиеті деп атауға болады. Оның себептерін түсіндіру үшін әуелі ескерткіштердің өзіне жүгінелік.

Күлтегіннің үлкен жазуы: «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласын басқаруға ата-бабам Бумын қаған, Естеми қаған отырған. Отырып, түркі халқының елін, заңын ұстай білген, иелік еткен. Төрт

бұрышының бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, Қарусыз көк түркілерді осылай қоныстандырған екен» деп басталады да, «олар ақылды қаған еді, білгіш қаған еді. Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен. Бектері және халқы түзу еді. Сол үшін елін сонша билеген екен...», - деп жалғасады.

Ғұндардың дәуірлеп тұрған тұсын немесе ғұн империясы мен үйсін күнбилігінің күйреген кезеңін айту, өз мақсаттары үшін шұбалаңқы болатынын ескерткіш авторлары жақсы білген. Себебі «ол жазуларды әділетсіз және шындықты айқындауды емес, өз мақсаттарына жетуді алдарына міндет етіп қойған адамдар құрастырған» [2, 336] ғой. Алайда, олар әділетті болды. Расында да шындықтың түбіне жетуді мақсат тұтпады. Сондықтан сөзді тарихтың өздерінің мақсаты (түрк халқын ояту) үшін қызмет ететін, ұрымтал тұсынан бастады. Өйткені, олар бүгінгі заманның кәсіпқой тарихшылары емес, өз заманының жанкешті саясатшылары еді.

Ескерткіштің басталуына қарап, Л.Н. Гумилев «Түркілер дүниенің басталуын VI ғасыр деп білді... Бұл арада бәрінен бұрын Орта Азиядағы құндық саты үзіліп қалған» [2, 340] деген қортындыға келген. Алайда бізге жетпегенімен түрк қағанаты тұсында түркілердің көне тарихына қатысты жазба деректер, шежіре, аңыздар болмады деп кесіп айтуға негіз жоқ. Қазір ғұндардың да, сақтардың да «көне түрк тілінде сөйлегені туралы болжам расталып келеді. Есік жазуының табылуы сақтар мен түркілердің жазу мәдениетінің сабақтас екендігіне мөлшер жасауға мүмкіндік береді. Олай болса, өз тарихына қатысты ескерткіштер жазу салты, түрк қағанатынан бұрын да болған. Алайда, ол ескерткіштердің көбі бізге жетпеді. «Руналық жазу текстерінің көп бөлігі ағаштарға жазылып, ол ағаштар шіріп кетті ғой» дейтін С. Е. Малов пікірін түрк қағанатынан бергі дәуірдің мұраларына ғана тәуелді деп қарамау керек. Түрк қағанаты тұсында «Қытай-түрк сөздігі» жасалған. Көне тарихтан келе жатқан, көшпелілердің ауызша шежіресі де ол тұста өткенін ұмыттыратындай емес еді. Оған заманымыздан бұрын туған Алып Ер Тоңа туралы жоқтаудың Махмұд Қашқаридың тұсына дейін сақталып келуі-ақ дәлел.

Алғашқы түрк қағанаты құрылған дәуірде айналадағылардың бәрі де күшті, ал түркілер мейлінше әлсіз еді. Жужандардың өзі де оларды көзге ілмей, келемеждей қарайтын. Түрк қағанатының бел алып, күшеюіндегі ең басты себеп олардың жаужүрек ерлігі, онан да маңыздысы берекесіздік пен кіріптарлықтың зардабын әбден тартқан түркілердің берекеге ұйығандығы, «халқы түзу екендігі» еді.

Күлтегіннің кіші жазуында: «Өтукен қойнауында игі ие жоқ еді. Ел ұстайтын жер Өтукен қойнауы еді. Бұл жерде отырып табғаштармен дұрысталдым. Алтын, күміс, өнімді шексіз беріп жатқан табғаш халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді. Соған алдандық. Түрк халқы өлдің, жойылдың...», – деп, алды-артын ойламай, жаудың алдауына түсіп, ел-жұрттың обалына қалған түрк бектерін және бейқам түрк халқын сөгіп алатыны бар. Алғашқы түрк қағанаты тұсында түркілер Азияның гегемоны дәрежесіне дейін жетіп жығылды. Фирдаусидің айтуынша, түркілер «Қытайдан (Шыннан) Жойқынның (Амұр) жағасына және Шаштың ар жағындағы (Ташкент) Гүлзарунға (Сырға) дейінгі жерді иелеп жатқан» [6, 33]. Ол тұстағы қытайлардың ішкі жағдайын, қытай әскербасы Лян Ши Дудың 620 жылы Чулоханға (Шығыс түркілердің ханы) жазған хатынан көреміз. Онда: «Чүнъ-анда¹ бүлік туып, ел бірнеше патшалыққа бөлінді. Бәрінің жағдайы бірдей, күштері аз. Сол себепті, бәрі де түркілерге бағынады», - деп жазған. Соған қарамай түркілер өздерінен әлдеқайда әлсіз табғаштардың алдында жеңілуге мәжбүр болды.

Л. Н. Гумилевтің берген мәліметі бойынша, Мұхан қағанның орнына отырған Тобахан, 578 жылы Қытайға шабуыл жасап, «Чжоу әскерінің күл-талқанын шығарады». Осы кезде «Қытай елшісі көл-көсір сыйлық тартып, Тоба ханның аузын алады». Алдауға түскен Тоба хан, 580 жылы қытайлармен келісімге келеді. Сол келісім салдарынан түркілер тарихтың алдына тартқан сыбағасынан айырылды. Егер Тоба хан соғысты сәтті жалғастыра білгенде, түркілер даланың дара билеушісіне айналар еді. Өйткені 576 жылы қытайлар өз ішінен бөлініп, Чжоу әулеті мен Ци әулеті аяусыз қырқысып, соның салдарынан Ци әулетінің күлі көкке ұшса, Чжоу әулеті де сырттай қарсыласын жеңіп күшейгендей көрінгенімен, ішкі жақта әбден титықтап қалған еді.

581 жылы Тоба хан өлгенде, қағандыққа өз ұлы Әмірақты емес, Мұхан қағанның ұлы Төременді көрсетеді. Әмірақ бұған келісімін бергенімен, Қара Ысты ханның ұлы Шету, Төременнің анасы ақсүйек емес екенін сылтауратып, Әмірақтың қолтығына су бүркіп, тақ таласын тудырып жібереді. Әмірақ жеңіске жетеді. Алайда халықтың көп бөлігі қарсы болғандықтан көп кешікпей тақтан түсуге мәжбүр болады. Көне түркілердің жосыны бойынша, жаңа шыққан қағанды халық тақтан түсірсе, егер қағанның халық алдында опасыздығы

---

¹ Қытайдың көне астанасы.

болмаса, халық оның бір тілегін орындауы керек. Әміраққа да бір тілек беріледі. Ол өз жақтасы Шетуді хандыққа көрсетеді. Бұл ойында, айласыз Төремен мен батыр әрі дәстүршіл Қарасор түркке қарсы атак құмар Шетуді қолдап, билікке таласқан топтың арасындағы жанжалға май құйып отырған қытай тыңшысы Чжаң Сұньшэн еді.

Сонымен Қарасор түрк, Әмірақ, Төремен, Шету төртеуі қағанат ішіндегі өз ықпалдары жүретін аумақты бөлісіп алады. Ұлы түрк қағанаты төрт иелікке бөлініп, оты сөнген ошаққа айналады. Оларға ерген елде берекеден кетіп, өзара жауыға бастайды. Қағанаттың ұлы тізгінін ұстаған Шету қытай империясына иек сүйеп, өз қарсыластарын ықтыруды ойлайды. Бұрын да «Қытайға бүйрегі бұрылып тұратындар қағанат ішінде тегіндер арасынан кездесетін». «Чулохоудың сұмдық мансапқорлығы тіпті қағанат Азияда басым болып тұрған кездің өзінде-ақ, оны қытайлармен жақындастыруға итермелегенге ұқсайды» [2,102], – деп тегін айтылмаса керек.

Рухани тұтастығына сызат түскен түрк халқы өзара тартысқан сұлтандардың соңына еріп сергелденге түсті. Соның салдарынан 584-586 жылдары түркілер Сүй империясының вассалына айналады.

Елден ырықтылықтың кеткені сонша, қытай тыңшысы «Жәңгір сұлтанды жетекші етіп, 597 жылы түрк қағанаты ішінен қытайшылдар партиясын құрып», Шығыс түрк қағанаты мен Батыс түрк қағанаты арасына сайтан отын жағады. Оның нәтижесі де қытайлардың күткеніндей болып шығады. 606 жылы Мохе хан бастаған телестер қағанаттан бөлініп кетті. Қағанат күн санап зауалға бет алып бара жатты. Таққа таласқан алакөз сұлтандар елді бодаусыз қырғынға итермелейді. Міне дәл осы кезде кім әлсіресе соған жақтас болып шыға келетін қытай тыңшыларының саудасы жүре бастайды.

Тек қағандар емес, ел де оңбай қателеседі. «Қағанатты бөлу ісі түрк халқының ерік-жігері мен талап-тілегіне қарсы бөтен күштердің, тіпті жаулық пиғылмен жүзеге асып жатқанына қарамай, бір кезде біртұтас болған елдің екі жартысының жолдары мейлінше әр түрлі болып» ел арасы алшақтай береді. Соның салдарынан ұлы қағанат ахиреттің табалдырығынан бірақ шығады. 630 жылы түркілер қытайлардан ойсырай жеңіледі. Шығыс түрк қағанаты да қытайларға бағынады. Тастағы жазуда бұл «Беглері, будұны түзсіз үчүн, інілі-еңілі кіншүртүстік үшін, бегіл-будұнлығы йоншүр түкін үчүн, түрк будұн елледүк учғұну ыдымыс» немесе «бектерінің біліксіздігінен, халқының азғандығынан, табғаштардың тарту-таралғысы мен тәтті сөзіне

алданғандығынан елдіктен айрылды, табғаштарға бағынды, пәк қыздарың күң болды, бек ұлдарың құл болды» [7, 172] деп беріледі.

Ескерткіш авторлары осындай қоғамдық өзгерістердің себебін қапысыз танып, жеткізіп айта білді. Оны осы заман ойшылдары да терістей алмайды.

Л.Н. Гумилев «Қытайлар оқиғалардың мәнін ой елегінен өткізбей, оларды мөлдіретіп тізе берді. Сол себепті де ғылыми ыңғай тұрғысынан қарағанда, олар тіпті Йолығ-тегиннен де төмен тұрады», – деп, ескерткіш авторларының сұңғыла көрегендігіне тәнті пікір білдіреді. Л. Н. Гумилевтің ықыласын аударған ескерткіштегі: «Түрк халқы елдігінен айрылды, қағандық қағанынан айрылды, табғаш халқына бек ұлдары құл болды, пәк қыздары күң болды, түрк беглері түрк атын тастап, табғаш беглерінің табғаш атын алып, табғаш қағанға бағынды. Елу жыл күш-жігерін жұмсады» [8, 100], - деп қайғылы оқиғаны ашына, күйіне отырып еске салуы еді.

Ескерткіште: «Түрк қара камуғ будүн анча тіміс: «Ілліг будүн ертім, ілім емті қаны? Кімге іліг қазғанурмын?»-Ті ерміс. «Қағанлы будүн ерім, қағаным қаны?! Не қағанға ісік-күчік бірүрмен?! Тір ерміс. Анча тіп, табғаш қағанқа йағы болмыс. Йағы болып, ітіну йаратуну умадүк, йаны ічікміс. Бұнча ісіг-күчіг біртүкеру сақынматы. Түрк будүн: өлүрейін, уруғ сыратайын»,-тір ерміс, йсқаду барыр ерміс. Vзе түрк тәңрісі, түрк ыдук йірі-субы анча тіміс: Түрк Будүн йоғ болмазүн тійін Будүн болчун тійін... Қаңым Ілтеріс қағанығ, өгім Ілбілге қатұнығ теңр тепесінте тұтып, йегеру көтерміс ерінч...», - деген сөздер бар. Л. Н. Гумилев те, Қ. Өмірәлиев те бұл сөздер 679 жылғы түрк халықтарының «Нишуви кнйязды хан көтеріп» [9, 79] жасаған көтерілісін бейнелейді деген тоқтамға келеді. Бұл көтеріліске қағанаттың 24 аймағы түгел қатысқан дейді. Көтеріліс қытай әскері жағынан жанышталғанына қарамай, түрктердің көзін ашып кетеді. Сондықтан да «Түрк тәңрісі, түрктің қасиетті жер-суы түрк халқы жойылмасын деді, ел болсын деді», – дейді. Құтылық Елтерс қаған халықтың осы арман, мұратын арқалап тарих сахнасына шықты. Ескерткіште онан ары Құтылық қағанның тозған елдің басын қосып, ел еткен ерлігі, ол өлгеннен кейін ағасы қаған болғаны, ағасы екеуінің тізе қоса отырып, елді көбейтіп, байыту үшін ілгері Жасыл өзенге, Шантоң жазығына, кері Темір қақпаға дейін барғаны, Көгімен тауларынан асып, қырғызға дейін шабуылдап, жауларын жеңіп, бөлінген туыстас түрк тайпаларының басын қосқан ерлігі айтылады. Қыдырқан қойнауынан Кенгутарбанға дейінгі жерлерді түрк халқына

алып бергенін, құл құлды, күң күнді болғанын асқақ сезіммен сөз етеді. Ол осы ерліктерін мәңгі тасқа жаздырудағы мақсаты мен себебін: «Айтар сөзім болса мәңгі тасқа жаздым, бұған қарап білің, түркінің ендігі халқының бектері! Таққа құмар бектер, сіздер жаңыласыздар ғой», - деп нақтылай түседі.

Білге қаған бұл жетістікке ел ішіндегі бірлікті күшейту, ішкі - сыртқы саясатта икемді болуы арқасында қол жеткізеді. 716 жылы түрктің тағына отырған Моглиян (Білге қаған) мейірімді де, икемді саясатшы болғаны анық. Әуелі Қапаған қағанның ел ішінде бүлік тудыруға мұрындық болған ақылшыларын жояды. Тоныкөкке «Тархандық байла бағасы шенімен мемлекеттік кеңестік қызметін қайтарып берді». Осы арқылы ол қағанаттағы жоғары жіктегілердің бір ауыздылығына қол жеткізді. Моглиян (Білге) қаған таққа шыққан кезде түрк халқы қытай боданына айналып, әбден әлсіреп, титықтаған күйде еді. Білге қаған мейірімділігі мен кеңдігі арқасында Қапаған қағанның қаталдығынан ыдырай бастаған түрк халықтарының басын біріктірді. «Қытайға беріліп кеткен телес тайпалары» (Гумилевтің мәліметі бойынша) Білге қаған таққа шыққан соң түрк қағанатына қарасты өздерінің туған жерлеріне қайта орала бастаған. Білге қаған «өздерінің жер суын тастап, табғаштарға берілген» тоғыз оғыздарға, табғаш халқының «оларды қылмысқа азғырғанын», өзінің тоғыз оғыз халқын «ардақтайтынын» және нағашысы – ханнан қуғынға ұшырағандарды жазаламайтындығын жариялады». Таң империясымен келісім жасасуды көздеді.

Ол соғыста ержүректік танытты. 720 жылғы қытайлар мен басымдардың 300 мың әскермен бірлесіп жасаған шабуылын оңдырмай тойтарған соң, қытайлар да түрктермен байқап-байқап сөйлесу керек екенін түсініп үнсіз келісімге келеді. Осының нәтижесінде «722-24 жылдар арасында» ел іші бейбіт, тыныш болады.

Білге қаған ішкі саясатта «жолберушілікті» кеңінен қолданады. Егер ол қаталдық істесе, туыстас тайпалардың Қапаған қаған тұсындағыдай берекесіздікке ұрынуы, тіпті қағанаттың ең негізгі жауы саналатын Таң империясы жағына шығып кету қаупі де бар еді. Қаған үшін онан гөрі бөлек хандықтар болып тұрса да, түрк халықтарының өзара жақындасып, бауыр баса беруі пайдалы болатын. Осыны жақсы білген қаған: «он оқ халқының» (түркештердің) дербес ел болып отырғанын мойындаса да, оларды «Түркеш қағаны түркіміз (өз халқымыз) еді», - деп қарайды. Ескерткіштегі аз халықты көп еттім,

өлімші халықты тірілттім дейтін жолдар осындай тарихи шындық негізінде туғаны даусыз.

Күлтегін ескерткіші 732 жылы, Білге қаған ескерткіші 735 жылы қойылған. Тастағы жазулар жұрт тағдыры қыл үстінде тұрған тұста халықты ояту мақсатымен жазылған. Бумын қағаннан бергі тарихты жақсы білетін ескерткіш авторлары, түрк қағанатының «Чжоу салық жарнасын төлеуден бас тартқан кезде, бұрынғы жағдайдың қалпына келуі үшін түркілердің әскермен сес көрсетіп, ... империя бітім салығын төлеймін деп күллі қазынасын сарыққан» күш-қуатынан қытай жансыздарының іштей ірітуінің нәтижесінде айырылғанын, қағанат екіге бөлініп өзара жауласудан күйреп, қытай империясына бағынышты болғанын өте жақсы түсінген. Өткен-кеткен істерді тәптіштей баяндауына қарағанда, осы трагедияның қайталануына алаңдап, елді береке-бірлікке шақырғаны байқалады. Өйткені Білге қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің мақсаты – қағанатты қалпына келтіру еді. Шынында да ол кезде Қытайлар түрк қағанатын күйрету ниетінен бас тартатындай емес еді. Сондықтан Білге қаған мен Күлтегін өлген соң 742 жылы Таң империясы түркілерге қарсы соғыс бастады.

Білге қағанның тірі кезінде-ақ, түркілердің рухани тұтастығына сызат түсе бастағанға ұқсайды. Қытай империясының көздегені көшпелілерді идеологиялық бағытынан адастырып, рухани жұтандыққа ұрындыру, сенімінен айыру арқылы олардың дербес ел ретіндегі даму жолын тосу еді. Қытайлар түркілердің арасына будда дінін күштеп кіргізу саясатын да қолданды. Түрк қағандарының қытайдағы будда дініне қарсы күштермен ынтымақтасуға тырысатыны, қытайға барған ханзадалардың буддизмнің ықпалына ұшырамауын қамтамасыз етуге жанын салатыны содан болар. Білге қаған тұсында да бұл қайшылық қытай түрк арасындағы идеология саласындағы басты қайшылық болғанын ұмытпау керек.

Түркілердің дербес идеялық бағыты болғанына, Тоныкөктің қытай мәдениетіне ата дәстүрін қарама-қарсы қоюына қарамастан, өзін тануда нағыз дәстүршіл түркілерден пікір алшақтығы көрініп қалады. Оны біз Күлтегін ескерткіші мен Тоныкөк ескерткішін салыстыру арқылы байқаймыз. Екеуінде де түрк қағанатының өзін бекемдеу жолындағы күресі суреттелген, жеңістер жырланған. Алайда Тоныкөк ескерткішінде бұл дана Тоныкөктің сіңірген еңбегі есептеледі, Білге мен Күлтегін ескерткішінде тікелей тәңірдің әмірі мен өздерінің тырысуы арқасында жеткен жетістік ретінде суреттеледі. Осыған қарап

Л. Н. Гумилев «Тонькөк субъективті идеалист, Йолық тегін құдай адамы», - деп түсінеді. Білге қаған ескерткіші мен Күлтегін ескерткіші «тәңір тек тәңір жаратқан немесе «биікте көк тәңірі төменде қара жер жаралғанда деп басталады. Тонькөк ескерткіші мүлде басқаша беташармен – тікелей өзін мақтай таныстырумен басталады.

Тастағы жазу Білге қағанның, Тонькөктің, Күлтегіннің бастарына қою үшін ғана жазылмаған, қайта олардың ерлік істерін мадақтау арқылы елдік, бірлік тәрбиесін тарату мақсатында жазылғаны айқын. Ескерткіштегі сөздер түркілердің тегін ұлағаттау арқылы, олардың ешкімге бағынышты болуға тиісті емес, бірлессе алмайтын жауы жоқ қаһарман халық екенін еске салу арқылы, жұрттың намысын жанып, әруағын қоздырудан басталады. Дүниенің басталуын Бумын қаған мен Естеми қаған кезінен бастайды (олар ол кезде ел есінен шыға қоймаған барша түріктердің ұраны болса керек). Онан бұрынғы басқаларға бағынышты болған тарихты еске салып, жұрт рухын жасытқысы келмеген тәрізді. Кейінгі жеңілістердің себептерін де, көбіне қағандарға аударып айтады.

Жер мен көктің арасындағы барша адамзатты басқаруға, ата-бабам Бумын қаған, Естеми қаған отырыпты дегенде, ескерткіш авторы түркілердің белгілі территорияға ғана ие екенін жақсы білген. Сөйте тұра өз мақсаттары үшін оларды бүкіл әлемнің қожасы етіп суреттеген.

Ескерткіштерде кейінгі түрк қағанатының әлсіреу себептері нақты тарихи тұрғыдан талданады. Өйткені ондағы басты мақсат түрк халқының табғаш қағанына бағынған себебін, сол кіріптар заманның тақсіретін ашып көрсету, сол арқылы, халықты ендігері теріс жолға түсуден сақтандыру. Кейінгі қағандарға ел ұстаудың жол-жосығын уағыздау. Сол үшін алдымен өзі мадақтап отырған қағандар туралы «Білге қаған ерміс, «Алып қаған ерміс», -деп олардың мықтылығын айтады. Ол кездегі елдің «Беглері йеме бұдуны йеме түз ерміс», - деп, елдің берекелі, түзу болғанын ескерте кетеді.

Олар түркі халқының қара түнек тұңғиықтан құтылып шыққанын ғана емес, ендігі болашағына тағы ыдырау қаупі төніп тұрғанын да жете түсінген. Елді оятып, болашағын құтқарудың жолын іздеген. Сондықтан, бұл жазбалардан елдік, бірлік идеясы күшті орын алған. Осындай елді береке-бірлікке шақыратын ойлар, кейінгі ұлттық ояну дәуірінің ойшылдары Д. Бабатайұлы, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов шығармаларынан да кездеседі [10, 33].

Ұлыстық ояну дәуірі әдебиетінің өзінен бұрынғы дәуірлердегі әдеби мұралармен қандай байланысы болды, ортақ жері бар ма? Болса ол не? Бұл сұрақтарға жауап беруге көне дәуірдегі әдеби мұралардың көбі бізге жете бермегені, жеткендерінің басқа ұлттардың жазбалары арқылы жеткендігі мүмкіндік бермеді. Солай бола тұрса да түрк дәуірінен қалған тас ескерткіштердің өзінен бұрынғы дәуірлерден қалған әдеби нұсқалармен қалайда байланысы болмауы мүмкін емес, бұл байланыстың қандай болғанына аналогия жасауға мүмкіндігіміз бар. Бақташы Шырақ, Томирис, Мөде тәңірқұттарға байланысты жазба аңыздар сияқты, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ескерткіштері де өз елі үшін күрескен ерлердің ерлік ісін баяндайды. Тақырып жағындағы бұл ұқсастық, отан сүйгіштік пен ерлікті қадір тұту дәстүрі, ежелгі дәуірден басталып, түрк дәуіріне дейін үзілмей жалғасын тапқандығынан болса керек. Дегенмен барлық халықтардың көне тарихы туралы бұл жалпылық сипат алып кетеді. Алайда, ғұндар дәуіріндегі эпистолярлық жанрлармен салыстырып қарайтын болсақ, олардың арасындағы сенім ортақтығын байқаған болар едік.

Күйік тәңірқұттың Хан Уди патшаға жазған хаты: «Көк тәңірі мен жер тәңірі өмір берген ұлы ғұн тәңірқұты», - деп, Хан Удиға жазылған Мөде тәңірқұттың хаты: «Көк тәңірі қолдаған ұлы ғұн тәңірқұты», - деп басталатын. Ал Білге қаған ескерткіші: «Тәңір тек тәңір жаратқан түрк Білге қаған» деп, Күлтегін ескерткіші: «Жоғарыда көк тәңірі, төменде кара жер жаралғанда», - деп басталады. Ғұндар дәуіріндегі хаттардан тәңірлік діннің алғашқы белгілерін көретін болсақ, түрк қағанаты тұсындағы ескерткіштерден жалғыз көк тәңіріне сенетін бір тәңірлік діннің орныққан сенімін табамыз. Соңғысы алдыңғысының жалғасы, дамыған, жетілген түрі іспеттес. Бұл арада Қ. Өмірәлиевтің «Түркі халықтарында Орхон ескерткіштерімен бірге туған хат, жарлық сөз жанры VIII ғасырға дейін де болды. Ал, «Тоныкөк» пен «Күлтегінде» осы жанрлық сөз стилі біршама сақталған» [9, 79], – деген пікіріне жете мән берген жөн.

Кез келген дәуірдің әдебиеті туралы сөз болғанда, ол әдебиеттің өзінен бұрынғы дәуірлердің әдебиетінен қандай өнеге алғанына ғана емес, өзінен кейінгі әдебиетке қандай үлгі қалдырғанына да баса назар аудару керек. Орхон ескерткіштерінің өзінен соңғы дәуірлердің әдебиетімен дәстүр жалғастығы зерттеліп келеді. Бұл туралы А. Егеубай, Н. Келімбетов, М. Әліпхановтардың еңбектерін атауға болады. Осы ескерткіштерді поэзия деп қараған ғалымдар кейінгі түрік поэзиясымен салыстырады. Ескерткіштерде ішінара өлең жолдары да,

желдірте айтылатын тақпақ формасындағы, өлең стиліндегі баяндаулардың да бар екені даусыз. Бұны осы ескерткіштер тілін арнайы зерттеген Қ. Өмірәлиев те жоққа шығармаған. Дегенмен мұндай белгілердің кездесуі тұтас ескерткіштің жанрлық сипатын белгілей алмайды. Сол себепті бұл ескерткіштерді өлең ретінде қарап, оларды кейінгі дәуірдің поэзиясымен салыстырудан, ескерткіштердің жанрлық сипаты да, кейінгі заман әдебиетімен болған сабақтастығы да анықтала қалуы екі талай. Әдебиет тарихын зерттеуде кез келген әдеби нұсқаның әуелі жанрын анықтап алып, сонан соң кейінгі дәуірлердегі сондай жанрдағы шығармалармен салыстыру керек.

Орхон ескерткіштері өлең аралас қарасөзбен жазылған, шежірелік сипаттағы прозалық шығарма. Стили жағынан осылай болғанымен мәні жағынан ұрпаққа жолданған хат. Ол ескерткіштерді «Жамиғ-ат-тауарих», «Шайбани-нама» сияқты шежірелермен, сондай-ақ, кейінгі дәуірдегі хандардың хаттары, бұйрық-жарлықтарымен салыстырған жөн.

Орхон ескерткіштері тарихи шежіре, сол сипатымен хандар шежіресіне өте жақын. Қ. Өмірәлиев: «Бұл ескерткіштер өзінің жазылу стилі жағынан, бергі «Алтын орда» дәуіріндегі, XV–XVI ғасырлардағы шежірелер мен хан жарлықтарын еске түсіреді» дейді. Күлтегін ескерткішінің «Тәңір тек тәңірде болмыш түрк Білге қаған бу өдке олурдым, сабымын түгеті есідгіл» деп, Моғлиян хан ескерткішінің «тәңр тек тәңрі йаратмыш түрк Білге қаған сабым» деп басталуы, «XIV–XVI ғасырлардағы хан жарлықтарына, хаттарына ұқсас. Айталық, Тоқтамыстың хаты»: «Тоқтамыш сөзүм йағайлаға» деп басталады. Ал, Күлтегін кіші жазуы «улайу інігүнім, оғыланым, бірікі оғушым, будұным, біріе шад-апыт беглер, йырайа тарқат-бұйурук беглер, отуз... тоғуз оғуз беглері, будуны...» деп игі-жақсыларын санаумен басталады. Осы үлгіні «ұлуғ ұлусының оң қолының уа сол қолының түмен, мың, йүз, он білкін оғланлар, билер және ішкі кентлерінің уа шаһарларының даруға беглері...», - деп, басталатын Дәулеткерей жарлығынан да көреміз. Ескерткіштердің аяқталу тәртібі де Алтын Орда дәуіріне дейін сақталған. «Білге қаған бітігін Иолығ тегін бітідім...» деп аяқталатын, Білге қаған ескерткішінің аяқталуы, «... өзүңүз білүрсіз тіп бітік сәлем үйрдік, йыл бічін, Орда йағасында бітілді», - деп аяқталатын, 1428 жылғы ұлығ Мұхаммед ханның жарлық хатымен өте жақын» [9, 30], - дейді. Ендеше, VII–VIII ғасырларда әлдеқашан қалыптасып, Алтын Орда дәуіріне (қазақ хандығы тұсына) дейін жалғасқан, осы ескерткіш, хат, жарлық жазу

стилі, көне әдебиет пен таяу заман әдебиетін жалғап тұрған алтын арқау.

Түрк дәуірінің әдебиетіне Орхон бойындағы, Енисей аңғарындағы жазба ескерткіштер, «Ырық бітігі» тектес бал ашу кітаптары т.б. кіреді.

Қорыта келгенде, Түрк қағанаты дәуірінің әдебиеті ұлыстық ояну дәуірінің әдебиеті болды. Оның негізгі ерекшелігі түрк халқының ерлік жолдарын баса дәріптеу. Ол әдебиетте ұлттық патриоттық сезім мейлінше күшейген. Себебі, біріншіден, ол тұста түрк халықтарының табғаштардың езгісінен құтылғанына ұзақ болмаған, олар басқаға бағынышты болудың зиян-зардабын ұмыта қоймаған. Екінші Азияда әр түрлі діндердің таралуы, түрк халықтарын тәңірлік діннен бездіріп, діни сенім жақтан бөлшектену қаупі туған. Ескерткіш авторлары осындай тозғындаудан халықты сақтап қалуды көздеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Ә. *Тарих толқынында*. Алматы. Атамұра, – 2003. – 288 б.
2. Гумилев Л. Н. *Көне түріктер*. Алматы, Білім, 1994. – 486 б.
3. Мырзахметұлы М. *Түркістанда туған ойлар*. Алматы, Санат, 1998. – 368 б.
4. Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы*. Алматы, Санат, 1996. – 127 б.
5. Дербісәлин Ә. *Көне әдебиет және оның зерттелуі*. Қазақ әдебиеті, №14, 1983. 8-б.
6. Стеблева В. *Поэзия тюрков VI – VIII веков*. Москва, 1965. – 280 стр.
7. Жолдасбеков М. *Тастар сөйлейді*. Астана, Фолиант, 2002. – 194 б.
8. Айдаров Ғ. *Күлтегін ескерткіші*. Алматы, Ана тіл, 1995. – 232 б.
9. Өмірәлиев Қ. *VIII – XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері*. Алматы: Мектеп, 1985. – 242 б.
10. *Отырар кітапханасы сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры*. №25 дәптер, –18-б.